

Сергій БОЛТІВЕЦЬ

ЗАВДАНА ВІЙНОЮ МОРАЛЬНА ШКОДА ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Sergii BOLTIVETS
**THE MORAL DAMAGE OF THE PERSONALITY CAUSED
BY THE WAR AND ITS PSYCHOLOGICAL EXAMINATION**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.169>

УДК: 159.922

СПИНИТИ ТИСЯЧОЛІТНЄ ЯТРІННЯ РАН

Рани, завдані Українському народу протягом останнього тисячоліття, не встигали гоїтися впродовж періоду життя кожного покоління, зазнаючи все нових уражень. Змінювались їх глибина, обсяг, інтенсивність, поширення та інші величини, однак незмінною залишалась агресивна експансія численних завойовників України, кінцевою метою якої завжди було повне знищення українського населення для наступного оволодіння їхнім місцем мешкання на планеті Земля. Це змушувало українців рятувати своє життя на більш безпечних землях усіх інших континентів світу. Рідні для українців землі цим самим визнавались непридатними для збереження життя як власного, так і майбутніх поколінь.

Історична психологія української людини охоплює праобразу повного винищення мешканців Києва й інших земель монголоїдами у XIII столітті і неспинність цього нищення й іншими загарбниками у подальшому. На кожному з цих етапів мало виникати питання про відплату, однак свідчень повномірного його вирішення, яке поклато б край тисячолітньому геноциду українців, ми не маємо.

Сучасна російська війна має на меті втілення предковичної російської мрії у її сигніфікативних персоніфікаціях великоросів, московитів та інших самоназв людиноненависників шляхом знищення всього Українського народу. Збройне втілення цієї російської мрії започатковано нападом на територію Кримського

півострова України 20 лютого 2014 року. Її розширення здійснено росіянами 24 лютого 2022 під гаслами «демлітаризації», тобто знищення будь-яких засобів власного захисту, та «денацифікації», тобто винищення позбавленого власного захисту Українського народу збройним способом і припинення таким чином його існування – вбивство усіх людей на захоплених землях і на усіх землях України, які росіяни мріють захопити. Безперечно, всі засоби, які запобігають утіленню російської національної мрії щодо знищення усіх народів, прийнятні і необхідні тією мірою, якою вони оберігають життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку, як це визначено статтею 3 Конституції України [1]. Приймаючи це положення як парадигмальну проекцію бажаного майбутнього, мусимо піднести питання про загоєння роз'ятрених упродовж минулого тисячоліття й нинішньої російської війни проти Українського народу в надважливому аспекті: як саме можлива компенсація заподіяної шкоди?

Цим самим має бути покладено край кривавому тисячоліттю нищення, калічення, зранення людей, котрі належать до Українського народу. І це вочевидь можливо здійснити виключно шляхом належної відплати, рівноцінної неможливості подальшого заподіяння шкоди українцям і всім народам, які сприяють збереженню українських життів, здоров'я, честі, гідності, недоторканості і безпеки, а також повномірного відшкодування заподіяної шкоди. *Повномірність* у нашому визначенні впливає з методології «повноти наукового

розуміння соціального буття особистості та її полісуб'єктного довкілля» [2, с. 9], обґрунтований А.В. Фурманом, що охоплює психофізіологічний стан особи та ціложиттєві проєкції перспектив його відновлення.

Сучасна російська війна проти України і спільноти українців як нації, котра в перші роки після краху СРСР спершу носила підготовчий агентурно-пропагандистський характер, покликаний максимально роззброїти та вивести з ладу її оборонний потенціал, пройшла безліч етапів від вивезення ядерної зброї, стратегічної авіації, ракетних озброєнь, «газових», «торговельних» та інших економічних «воєн», спецоперації зі снайперських розстрілів українців на Майдані Незалежності до прямого військового вторгнення 20 лютого 2014 року спочатку в Крим, Донецьку і Луганську області, а 24 лютого 2022 – розв'язування повномасштабної війни з метою знищення держави України разом з українським народом, назване «демілітаризацією» (позбавленням захисту) та «денацифікацією» (позбавленням титульної нації життя, себто вчинення геноциду українців). Повномасштабне вторгнення, поєднане з масовим винищенням українців у політичному, суспільному і духовно-культурному сенсах та українського етносу в індивідуально-психофізичному вимірі, спричинило межове вактуальнення належної відсічі ворогові та створення умов, які б не тільки зупинили нищення людей, їхнього житла і майна, але й унеможливили це у майбутніх тисячоліттях із низки причин, здатних протидіяти російському геноциду українців. До однієї такої умови належить матеріальне відшкодування росіянами заподіяної українцям та громадянам інших, прихильних до України держав, чий життєвий лад був змінений під впливом російської війни, як матеріальної, так і морально-психічної шкоди.

Протягом жодної з епох нищення українців як етносу, зокрема трьох голодоморів і російських репресій ХХ та попередніх століть, питання повномасштабного російського відшкодування заподіяної шкоди, зокрема моральної, психічної, ще не було поставлено за мету, досягнення якої є одним із найважливіших засобів попередження російської агресії в майбутньому. Нашим обов'язком є піднести це питання, розкрити і реалізувати його, забезпечуючи справедливе відшкодування для нинішнього і наступних поколінь українців та інших народів, яким росіянами було заподіяно шкоду, за

рахунок РФ в її нинішньому стані та з урахуванням її прийдешніх метаморфоз, включаючи поділ на окремі державоподібні утворення чи об'єднання в міждержавні альянси, і щонайперше за кошт індивідуальної відповідальної праці кожного росіянина. Причому відповіді на поставлене нами, українцями, питання можуть і повинні дати самі українці, зважаючи на інтереси громадян усіх інших країн, які постраждали від російської агресії. Більше того, потрібно явити світові прецедент справедливого вирішення питання про наслідки розв'язання будь-якої війни, яке не може обмежуватись лише нинішнім поколінням росіян, оскільки вчинення геноциду спричиняє депопуляцію українського народу, й тому має відновлюватись за ресурси стількох поколінь винної сторони, скільки потрібно для відновлення попередньої чисельності знищеного населення та повного відшкодування заподіяної йому морально-психічної шкоди. Цим самим кожна нація, незалежно від того, чи позиціонує вона себе політичною або етнічною, вже на етапі зазіхання на будь-яку форму військової агресії її держави щодо інших народів, нестиме персональну, а не лише політичну відповідальність, причім не лише в нинішньому, але і в майбутніх поколіннях. Батьки, діди, прадіди, прапрадіди і прапрапрадіди, як і матері, бабусі, прабабусі, прапрабабусі і прапрапрабабусі всіх народів світу повинні бачити перед собою приклад багатопокілінного відшкодування росіянами заподіяної шкоди нашому народові, що стане одним з політично-психологічних запобіжників виникнення наміру розв'язання майбутніх воєн так само, як до цього часу уявлення про наслідки ядерної війни поки що утримують людство від застосування ядерної зброї. Для українського народу це стане засобом припинення російського гібридного геноциду українців упродовж багатьох століть багатьма поколіннями росіян-великоросів-московитів-моксель-монголоїдів.

ПРАОБРАЗИ ПРАВДИ-СПРАВЕДЛИВОСТІ

Нами виноситься в підзаголовок поняття «правди-справедливості» для окреслення праобразу того змісту, який вкладали в нього наші прапращури. Нині введено до масового вжитку запозичене з латинської мови поняття *юстимція* (лат. *justitia*), яке у своєму первинному значенні позначає справедливість, а

в додаткових – правосуддя, право, сукупність законів, праведність, благочестя, повагу [3, с. 332]. Твірна основа запозиченого латинського слова *jus, juris* охоплює українські поняття – право, справедливість, закон, правнича установа, правоздатність, перевага, привілей, особливе право, влада, суд, правосуддя, суддівське рішення, вирок, судовий будинок, а в додатковому значенні позначає поняття – юшка, підлива; *jusculum* – вариво, пійло [Там само].

В давньому українському мисленні справедливість позначалась поняттям «п р а в д а». Звідси назва пам'ятки давньоукраїнської юридичної думки початку XI століття «Правда Руська», у якій, за визначенням В. Яременка, «(назва «руська» засвідчує, що вона постала в Києві, у Полянській Русі, й обслуговувала в ній адміністративно-правові потреби, а потім була поширена на Новгородську землю й інші князівства) не має прототипу, хоча вчені наполегливо шукали його у візантійському, болгарському, скандинавському законодавстві. Не виявлено слідів і римського права. Отже, маємо оригінальний витвір давньоукраїнської юридичної думки початку XI ст., що постав у колі велемудрих одностумців-книжників Великого київського князя Ярослава Мудрого» [4, с. 173-185]. Чи не так само, як нині реальний світ усе більше заступає світ умовний, названий на латинський лад віртуальним від лат. *virtus* – тут: потенційний, можливий – вигаданий, уявний об'єкт, суб'єкт, утворений людською уявою, в епоху Високого Середньовіччя України-Русі кровна помста заміщується можливістю для близьких скривдженої людини прийняти викуп, хоча «європейські народи ще кілька віків дотримувались кровної помсти» [Там само].

У «Правді Руській», яка містить у собі праобрази справедливості, наведено визначення розмірів грошових відшкодувань за заподіяну в сучасному розумінні моральну чи власне психічну шкоду: в тому випадку, коли хтось позичив гроші і «не віддав за багато літ, то винуватець має сплатити позичачеві за кривду 3 гривні» [4, с. 173-185]. Розділ «Сідання на чужого коня» також має чітко визначений грошовий еквівалент аналогічно заподіяної шкоди: «23. Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривні продажі¹. 24. Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім

впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати й одержати за кривду 3 гривні», і так само, «якщо ж виявиться наклеп, то наклепник має сплатити 3 гривні (доказ невинуватості)» [Там само]. Із цих визначень очевидно, що є правдою й відтак справедливістю у сприйманні людини початку другого тисячоліття: душевні страждання внаслідок протиправної поведінки щодо неї та позбавлення, хоча й тимчасового, її матеріального забезпечення або майна, набувають перенесення в умовну форму грошового еквіваленту.

Для порівняння розміру грошового відшкодування заподіяної кривди у фіксованому розмірі здебільшого 3 гривні, зауважимо, що плата за лошицю встановлювалась у розмірі півгривні, за об'їждженого жеребця – гривню. Однак найбільш важливим для розуміння співвідношення у сприйманні значення психічного і фізичного чинників є встановлення подвійної плати за ту кривду, яка була заподіяна матеріальними збитками. Зокрема, йдеться про крадіжки не вільних, а залежних від князя, боярина чи від монастиря людей, за матеріальну шкоду від яких «...подвійно має заплатити їх власник позивачу за кривду» [4, с. 173-185].

В історичному ракурсі розв'язання проблеми грошової компенсації моральних збитків М.Л.-А. Чапа узагальнив таким чином: «Ще за часів Київської Русі в її угоді з Візантією вказано: коли русин християнину чи, навпаки, християнин русинові заподіяв шкоду, вона компенсується в потрібному обсязі. Причому за шкоду моральну (немайнову) передбачалося покарання вдвічі вище, ніж за матеріальну. І в «Правді Руській» Ярослава Мудрого за демонстрацію меча (погрозу) чи виривання волосся з вусів чи з бороди кара була теж більшою, ніж за крадіжку майна. Пізніше, за часів козаччини, в кодексі «Правам, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, який практично застосовувався в Лівобережній Україні (незважаючи на те, що не був офіційно схвалений російськими монархами), сказано, що особа, яка зруйнувала млин, має відшкодувати господарю витрати, необхідні для відновлення його роботи, та за той час, коли млин не працював, а також виплатити 15 рублів за страждання» [5, с. 23]. Отож, українське звичаєве право, усталене протягом століть, визнає за справедливе відшкодування запо-

¹ Продажа – плата князеві за вчинену провину (примітка В. Яременка)

діяних кривдою моральних збитків в обсягах, що, як правило, перевищують у двічі-тричі матеріальну шкоду. Це не означає, що названа пропорція має стати певним методологічним підходом до розроблення певного типового співвідношення. На наш погляд, навпаки, у майбутньому, враховуючи обґрунтоване В.І. Вернадським [6] перетворення біосфери на її якісно новий стан – ноосферу, яку потрібно охороняти і в якій людський розум та діяльність стають визначальними факторами розвитку, що подібно до впливів на природу геологічних процесів. Ось чому значущість морального в усіх його психічних вимірах буде незмірно зростати.

ЖИТЛО, МАЙНО, ПРИРОДА. А ЧОМУ ЛЮДИНА ЗА ЇХ МЕЖАМИ?

Російська війна проти України – це вбивства, каліцтво людей, знищення їхнього житла, майна та природи. І хоча Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй 7 листопада 2022 року ухвалила резолюцію «Сприяння здійсненню правового захисту і забезпечення відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України» [7], що містить рекомендацію відшкодування збитків, втрат і шкоди, завданої усім юридичним і фізичним особам внаслідок міжнародно протиправних дій Російської Федерації, основна увага в Україні зосередилась першочергово на відбудові житла та обрахунках шкоди, заподіяної забрудненням землі, повітря, спаленням лісів, знищенням природи, що розглядається як ресурс без урахування її духовного, культурного, звичаєвого, психологічного та інших вимірів.

Певно, деяка багатозначність місії перешкодила віднести до ресурсу і людину, як це набуло усталеності в економічних науках, але, з іншого боку, сама ця людина цим самим залишилась і без житла, і без майна, і без природи. Поза увагою опинились громадяни, які втратили життя, органи та життєво важливі функції, зазнали незворотних змін стану власного здоров'я. Так, у фокусі економічної аналітики П. Томас і Л. Сімонова [8] посилаються на рішення уряду Королівства Нідерланди від 17 лютого 2023 року про створення в Гаазі міжнародної організації – Реєстру збитків, завданих Україні російською агресією як першого компоненту всеохоплювального механізму

репарацій, покликаною забезпечити виплату Російською Федерацією повного фінансового відшкодування за завдану війною шкоду.

У статті «Оцінка збитків від війни для фінансової компенсації» згадані автори в межах предмета економічної науки зосереджуються на тому, як найкраще визначити розмір фінансової компенсації для різних типів позивачів, чиї активи та компанії зазнали шкоди, знищення або експропріації (яка дуже поширена на окупованих територіях) через війну. До базової вартості для компенсації згідно з канонами економічної науки долучаються три загальні категорії: «Пошкодження та знищення активів і підприємств. Експропріація активів і підприємств. Економічний збиток, завданий активам і підприємствам» [8]. У цих розрахунках, на жаль, людина не віднесена навіть до усталеного економічного ресурсу.

Нами оприявнюються ці свідчення для актуалізації думки про те, що в суспільній свідомості населення відсутній погляд громадянина на самого себе і, відповідно, на необхідність визначення грошового еквіваленту психічних втрат згідно з чинним законодавством про моральну шкоду. Так, В.І. Вернадський, «переосмисливши праці двох видатних північно-американських геологів Д.Д. Дана (1813 – 1895) та Д. Ле-Конте (1823 – 1901), котрі ще наприкінці ХІХ ст. дійшли висновку, що еволюція живої речовини йде в напрямку цефалізації² чи формування психозойської ери. Воднораз він, будучи обізнаним із думками геолога О.П. Павлова (1854 – 1929) з приводу антропогенної ери, характерною рисою якої є перетворення людини в потужну геологічну силу, висновує, що «людство взяте в цілому стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства, як єдиного цілого» [9, с. 6]. Цим самим первинним визнається вплив людини на себе саму як на невід'ємну складову біосфери і на відновлення порушеної цілісності та єдності загальносвітового мислення.

МОРАЛЬНА ШКОДА ВСІХ І ПСИХІЧНА – КОЖНОГО

Багатовимірне за своїм значенням поняття і категорія «в і й н а» являє собою всього

² Цефалізація (від грец. *kerphale* – голова) тут: збільшення маси головного мозку по відношенню до маси тіла у хребетних тварин й особливо у людини (примітка С. Болтівця).

лише поєднанням букв доти, доки перебуває без використання у словниках та будь-яких інших літературних джерелах. Але як тільки актуалізується його вживання, з'являються передумови для виникнення наслідків того, що позначає собою війна як процес і як результат заподіяння шкоди у вигляді смерті усіх живих істот, включаючи людей, тварин, комах і рослин, та цілковитого руйнування культурного довкілля і природного середовища їх мешкання. І живі, і мертві, поряд з категорією фізичної та матеріальної біди, зазнають чи безповоротно вже зазнали шкоди моральної і психічної.

Про залежність цієї шкоди від матеріального становища людини у зв'язку з війною або, навпаки, виникнення певного зворотньо спрямованого відчуття, своє спостереження періоду першої світової війни висловив Ерїх Марія Ремарк: «Найрозумнішими, власне, виявилися бідняки, прості люди, вони відразу сприйняли війну як лихо, а ті, кому жилося краще, нетямалися з радощів, дарма що саме вони могли б швидше передбачити наслідки» [10, с. 4]. Причому наслідки торкаються всіх незалежно від майнового стану, хоч і різною мірою, оскільки, як відзначив письменник, «Кожний солдат залишається жити тільки завдяки тисячам різних випадковостей» [Там само, с. 34]. Осмислення душевних страждань, завданих війною її безпосереднім учасникам, Е.М. Ремарк передає в їхньому виникненні, накопиченні і післядії: «Поки ми мусимо бути тут, на війні, кожний фронтовий день, що ми його пережили, лягає нам на душу каменем, бо про такі речі не можна відразу думати – надто тяжко. Якби ми взялися думати, то спогади розчавили б нас; принаймні я вже помітив: жах можна пережити, поки ти просто скоряєшся неминучості; та коли ти згадуєш про той жах, він убиває» [Там само с. 47]. Ми абстрагуємось від опису сучасних станів учасників бойових дій і тих цивільних осіб, яким заподіяні душевні страждання воєнними діями, для окреслення тих спільних рис, що їх відчуває людина у зв'язку з війною, незалежно від століття, в якому вона мешкає. Зокрема, це безпосередньо стосується Першої світової і російсько-української війни 1914-1921 років, у яких втрати українців оцінюються за різними джерелами в обсязі близько 2 млн. 589 тис. загиблих, а тих, хто зазнав душевних страждань, підрахунки не проводились, але до них, безперечно, можна від-

нести решту тогочасного населення України, котре потерпало від воєнних дій. До різновидів воєнного насильства російських окупантів України належить Голодомор 1921–1923, російський терор наступних років, Голодомор 1932–1933, репресії 20–40-х років, які оцінюються дослідниками як 15 млн. 774 тис. загиблих українців. Друга світова війна, що забрала життя близько 14 млн. українців, Голодомор 1946–1947 – близько 750 тис. загиблих, терор 40–50-х років – близько 203 тис. осіб. Ми наводимо сумарні дані, які об'єднують судження багатьох дослідників, про кількість загиблих українців, яка в цілому за наведеними кількісними оцінками становить 33 млн. 316 тис. загиблих протягом проминутого ХХ століття. Наскільки ці кількісні оцінки відповідають фактичним даним, звісно, ще належить досліджувати. Однак для оцінки масштабів душевних страждань десятків мільйонів українців – як загиблих, так і скалічених фізично, морально і психічно – ми, не володіючи іншими належно обґрунтованими даними, маємо взяти за основу ті судження, які мають скласти підґрунтя майбутньої перевірки. Психологічним фактом залишається наявність масштабного знищення українців протягом ХХ і попередніх століть, яке вже самим його існуванням, визнанням та усвідомленням зумовлює виникнення співчуття в кожній морально зрілої особистості.

Попередження нинішніх і майбутніх моральних страждань полягає у запровадженні механізмів компенсації заподіяної шкоди в її матеріальному, тобто грошовому еквіваленті, що, в поєднанні з кримінальним покаранням воєнних злочинців, становить відшкодування, яке може певною мірою відновити довіру постраждалих до справедливості як до засадничої моральної категорії виживання людства і до переконання в тому, що вірогідність повторення цих страждань істотно зменшилась (як це, до прикладу, було за наслідками виконання вироків Нюрнберзького трибуналу).

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ

Ми вже привертали увагу в минулому номері «Психології і суспільства» до тієї психічної шкоди, яку заподіює *ксеноманія* як особистісне узалежнення, розлад здатності до самоздійснення людини і як патохарактерологічний шлях розвитку особистості [11, с. 26-35]. Позбуваючись її увсебіч, українське суспільство і

кожна людина в ньому для відшкодування моральної шкоди, заподіяної російською військовою та іншою гібридною агресією проти українців з метою знищення усіх разом з Українською Державою, має виходити із власного національного законодавства та із створення для цього необхідних національних умов. До прикладу, алогізмом, що порушує закони логічного мислення, є задум створення спеціального міжнародного трибуналу щодо всіх злочинів агресії проти України для притягнення росії до відповідальності за відсутності відповідного народного трибуналу в Україні. Парадокс полягає в тому, що народного трибуналу в Україні не існує, але міжнародний декларується, причому між народами без їх участі. Саме тому основою відшкодувань має стати власна незалежна національна оцінка справедливого розміру відшкодування всіх видів заподіяної шкоди і в окремий спосіб – шкоди моральної. Така оцінка повинна ґрунтуватися на визначеному Декларацією про державний суверенітет України верховенстві, самостійності, повноті і неподільності «влади Республіки в межах її території і [в обстоюванні] незалежності та рівноправності у зовнішніх зносинах» [12]. До того ж судова влада України покликана втілювати згадану незалежність, яка є індикатором рівноправності у зносинах із суб'єктами правовідносин як у середині країни, так і за її межами. Умови незалежності у визначенні справедливого розміру відшкодування заподіяної моральної шкоди спроможні забезпечити знавці психології людини і суспільства, котрі є судовими експертами, фахівцями, носіями спеціальних знань у сфері психології.

Згідно зі статтею 23 «Відшкодування моральної шкоди» чинного Цивільного кодексу України [13] «особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав». Це не обмежує коло осіб, чий права були порушені російською військовою агресією як в Україні, так і в будь-якій іншій країні світу. Зокрема, порушення права людей на життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, які відповідно до статті 3 Конституції України визнаються в нашій країні найвищою соціальною цінністю [14], з різною мірою вираженості цілковито охопили все населення від фізичного винищення і калічення людей, порушення їхньої безпеки і недоторканості до приниження честі та гідності. Водночас це стосується біженців з

України і тих громадян інших держав, які зазнали порушень своїх прав у зв'язку з тим, що рятували, надавали притулок, допомогу українським емігрантам у захисті їх від російської агресії.

Психологічний зміст моральної шкоди у його правовому значенні окреслено в згаданій статті 23 Цивільного кодексу України, що полягає: «1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи» [13].

Суд визначає розмір грошового відшкодування моральної шкоди «залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здатностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди; і якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення» [13]. Згадане відшкодування у визначеному судом розмірі здійснюється за рахунок вилучених коштів винної сторони, тобто російської федерації та/або її окремих персоналій.

Виникнення психічних дисфункцій, що зумовлюють настання моральної шкоди, вивчалось у перші місяці військового вторгнення російської федерації протягом березня-червня 2022 року очолюваною нами групою дослідників у галузі клінічної психології та психіатрії. Результати проведених обстежень, засвідчили, що невротичні розлади виникають під впливом сильного стресу, спричиненого наближенням до місця, де живе або перебуває людина, російських бомбардувальників, початком російського обстрілу ствольною або/та ракетною артилерією, падінням балістичної ракети. В узагальненому вигляді невротичні розлади, пов'язані з очікуванням смерті, виникають і загострюються у зв'язку із воєнними діями, терористичними актами, вимушеною міграцією, соціальною незахищеністю, порушенням соціальної адаптації. Багато людей в умовах російської війни проти України встигли отримати психічні травми через бомбардування,

втрату рідних чи перебування в тяжких умовах, де вони страждали фізично чи психологічно. Водночас це – найдієвіші чинники емоційного зараження, яке полягає у значному підсиленні патологічних ефектів невротичного стану окремої особи, пов'язаної з подібними ситуаційними переживаннями навколишніх. Є підстави впевнено стверджувати, що видозміна людей, з якими разом було отримано травматичний досвід, має важливе значення для переміни самопочуття, настрою та ставлень до себе й до інших. На початку російської війни проти України природні реакції людей на небезпеку головно спрямовувались на активізацію можливостей виживання, що виявлялось в активному пошуку способів захисту, спілкуванні та обміні припущеннями щодо їх ефективності, в метушливості, зайвих діях і вчинках. Одним з найбільш характерних симптомів цього стану є безперервне стеження за стрічками новин в Інтернеті, повідомленнями по радіо та розповідями як очевидців подій, так і трансляторів оповідей інших. Але через деякий час наставала апатія, стан виснаженості, відсутності сил. Людина стримує всі емоції, не плаче, інколи не відчуває болю. Проте психіка не може перебувати в цьому режимі функціонування постійно. Протягом певного часу вона відновлює достатній енергетичний потенціал, а пережиті події відроджуються у свідомості в умовній, а тому в більш безпечній формі. Це дозволяє поступово повертатися до звичайного життя з урахуванням нових обставин, сприятливість яких безпосередньо пов'язана з виплатою справедливого і достатнього для лікування і психологічної корекції грошового відшкодування. Частково одержані нами результати було представлено також у статті «Обсесивно-компульсивні розлади очікування смерті внаслідок воєнного геноциду українського населення», яка опублікована в американському журналі «Психічне здоров'я і життєздатність людини» для привернення уваги до унагальнення міжнародної допомоги постраждалим українцям [15]. Однак загальна військова і гуманітарна допомога Україні з боку США та інших країн не звільняє російського агресора та безпосередніх виконавців злочинів од усіх видів відповідальності, включаючи обов'язковість відшкодування заподіяної моральної шкоди в індивідуальному порядку на підставі визначених судами належних психологічних обґрунтувань її об'єктивних розмірів.

Відшкодування заподіяної моральної шкоди безпосередньо впливає на тривалість життя людини, а отже його невідкладність має підтвержене психологічне і медичне значення для збереження здоров'я. Так, Ноттінгемське дослідження невротичних розладів виявило явища передчасної смертності в осіб з розладом особистості [16], тому зволікання з лікуванням та відновленням сприятливих умов є порушенням права на життя людини і на відшкодування заподіяної моральної шкоди. Як встановлено пунктом 3 вже згаданої статті 23 Цивільного кодексу України, розмір останнього «визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення» [13]. Цим самим багатоманітність чинників як заподіяння, так і психофізіологічних наслідків моральної шкоди, є невичерпною і щоразу потребує індивідуальної експертної оцінки.

У випадку моральної шкоди, що стала наслідком російської військової агресії у її індивідуальних психофізичних проявах вимушеної зміни життєвого функціонального ритму окремої людини, вбачаємо два підходи до визначення її розміру, що потребують поєднання. Так, оскільки засадовою методологією психології є ненастанність розвитку психічного, який ніколи не закінчується, поки триває біологічне існування, то фаховому оцінюванню підлягає як попередній, так і весь наступний період життєвого шляху, тобто період до настання змін, заподіяних моральною шкодою, і наступний за ним період у його проєкції на все наступне життя. Крім того, оскільки моральна шкода згідно з пунктом 5 статті 23 Цивільного кодексу України відшкодовується одноразово, то визначення її розміру має враховувати всі вже наведені «глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації». І тут атрибутивною властивістю є розвиток, який позначає виключно процес змінюваності безвідносно до якісних характеристик, тобто як їх можливе покращення, так і погіршення.

Наприклад, поставимо запитання про душевні і фізичні страждання дванадцятирічної дівчинки, яка внаслідок російського бомбарду-

Таблиця

Наслідки воєнних злочинів збройних сил російської федерації

Пор. №	Причина загибелі неповнолітніх	Кількість загиблих	% від загальної кількості
1	Бомбардування та обстріли шкільної інфраструктури	166	68,3
2	Розстріли у цивільних автомобілях, на яких родини намагались виїхати в безпечні місця	36	14,8
3	Вбивство прицільним пострілом військовиків-рашистів	17	7,0
4	Загибель під час евакуації колон «зеленими коридорами», які, незважаючи на попередні домовленості, розстріляли російські військові	13	5,3
5	Загибель від детонації бойових снарядів	6	2,5
6	Смерть унаслідок відсутності своєчасної медичної допомоги під завалами	5	2,1
	Всього:	243	100

вання втратила ногу: чи завершаться вони з наданням їй медичної та психологічної допомоги безпосередньо після порятунку і що відчуватиме юна особа все майбутнє життя, коли настане час виходити заміж, народжувати та рости дітей у зрілому, літньому і поважному віці? Чи є кінцевими й вичерпними страждання людей, які втратили рідних? Відповіді на ці питання, на наше переконання, можна отримати тільки у здійсненні психологічних експертиз, які охоплюватимуть ймовірнісні наслідки заподіяної шкоди в онтогенезі і які перешкоджатимуть ціложиттєвому функціонуванню постраждалої особи, котра неповно усвідомлює свій стан. Зокрема, чи може дитина належно досягнути ціложиттєві наслідки свого каліцтва, депортації, сексуального насильства? Чи може зріла особа, яка втратила рідних, передбачити майбутні душевні страждання на подальших вікових етапах свого життєвого шляху?

Категорія г е н о ц и д у, крім кримінальної, вочевидь має ще й моральні наслідки. Згідно

з пунктом 4 вже згадуваної статті 23 Цивільного кодексу України, «Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування» [13]. У випадку воєнних злочинів відшкодування моральної шкоди так само не має залежати від усіх інших видів репарацій, реституцій, контрибуцій, сатисфакцій та компенсацій. Насамперед це стосується воєнних злочинів, достеменними фактами яких стала втрата людських життів.

За період перших місяців війни станом на 1 червня 2022 року нами узагальнено наслідки воєнних злочинів рф із зазначенням причин загибелі неповнолітніх, які наводимо у *таблиці*.

Отож, воєнні злочини військових рф полягають як у тотальному знищенні всього українського населення, включаючи неповнолітніх, осіб з інвалідністю, так і будь-яких інших категорій населення, для яких немає винятків –

російське заперечення права на життя охоплює всіх живих мешканців України [17].

Розглядаючи моральну шкоду як загальну, визначену законодавством України категорію, а психічне лихо як її індивідуальні психофізіологічні і психофізичні виміри, очевидно для належного розслідування і судового розгляду російських воєнних злочинів конче важливим є здійснення посмертної судово-психологічної експертизи жертв геноциду українського населення. Але якщо започаткований дослідниками Центру запобігання вчиненню суїциду міста Лос-Анжелес у 60-х роках ХХ століття метод посмертної судово-психологічної експертизи стосувався виключно реконструкції життєвих обставин та психологічних чинників, які могли сприяти скоєнню самогубства, то у випадку визначення розміру моральної шкоди, заподіяної російським геноцидом українців, категорія названої шкоди стосується збитків і страждань, заподіяних усієї українській нації, передусім втратою майбутнього найкращих її доньок і синів, серед яких – генії і таланти її прийдешнього духовно-інтелектуального розвою.

ГРОШОВИЙ ЕКВІВАЛЕНТ ДУШЕВНОГО САМОПОЧУВАННЯ

Для найбільшої нашої відстороненості від об'єкта вивчення – психологічної експертизи розмірів грошового відшкодування моральної шкоди внаслідок втрат, завданих російською військовою агресією, чутливих для всіх українців у країні та за її межами, маємо вдатися до зіставлення дослідницьких результатів і висновків щодо них в інших країнах світу. Зокрема, переважно мовиться про співвіднесення кількості грошей із самопочуттям людини у різних країнах, щонайперше у взаємозв'язках щастя, психічного і фізичного здоров'я, ролі грошей, соціального статусу та інших чинників, що у 80-х роках ХХ століття вивчав англійський психолог М. Аргайл. Скажімо, важливим для методології визначення розміру психічної (моральної) шкоди у судово-психологічній експертизі є такий його висновок: «Вплив кількості грошей на відчуття щастя має декілька аспектів. У процвітаючих країнах відповідна кореляція незначна, хоча для тих, хто має прибуток, рівень якого розташований у нижній частині шкали, вона виражена сильніше. В бідних країнах указана залежність набагато значущіша» [18].

Таким чином, чим бідніша людина в будь-якій країні, тим більшою мірою її самопочуття пов'язане із розміром відшкодування заподіяної їй психічної (моральної) шкоди. Чутливість бідної людини до розміру грошового відшкодування незрівнянно більша, ніж осіб із середніми і великими прибутками, і ця чутливість корелює з якістю її психічного здоров'я. «Гроші задовольняють наші базові потреби, але цим їх вплив не обмежується; вони повинні втворювати ширший діапазон потреб. Окрім того, їм притаманна символічна цінність і вони виконують роль запасу, який дає певну можливість оволодіти подіями» [18]. Цим самим відсутність або наявність грошей, їх кількості є еквівалентом психічного стану людини у співвіднесенні з усвідомленням її можливостей задовольнити насамперед свої базові потреби, скористатись запасом певності у владі над майбутніми як очікуваними, так і неочікуваними, раптовими подіями, впливає на рівень неспокою і тривоги з приводу цих життєвих подій, що безпосередньо пов'язано із психічними чинниками, які діють на загальне життєве функціонування і соматичний стан. «Показники психічного нездоров'я, виявлені «Загальним опитувальником здоров'я», були нижчими, якщо в референтних групах (тобто серед людей подібних видів занять, прибутків і т. ін.) відмінності у прибутках були більші; хоча із зростанням останніх цей ефект слабшав. Аналогічна закономірність виявлялась, коли прибутки цієї групи змінювались, що пояснюється, вірогідно, можливістю покращення ситуації» [Там само].

Отже, загальний психосоматичний стан людини і її належне життєве функціонування безпосередньо пов'язані з усвідомленням власного співвіднесення з можливостями, які містить у собі як символічний, так і реальний грошовий еквівалент оволодіння життєвими ситуаціями, особливо тими, що потребують повернення до втраченого рівня свого попереднього самопочуття, самоусвідомлення і можливостей власного життєвого самоздійснення [18]. Надважливого значення це набуло під час російської війни, яка має на меті тотальне знищення всіх українців. Гроші, утримані з російської федерації, її суб'єктів, зокрема й російських злочинців, з одного боку, вичерпують майбутні ресурси росіян іти в Україну вбивати і грабувати українців, а з іншого – становлять інструмент оволодіння тими змінюваними ковітальними ситуаціями, для яких вони уможливають поліпшення якості життя українства як титульної нації.

ВИСНОВКИ

1. Розвиток психологічного знання в сучасному світі, включаючи Україну, та сподівання незліченної кількості поколінь українського народу покласти край його систематичному знищенню протягом більшості періодів відомої нам історії, покладає на нинішнє і майбутні покоління українців спільно з іншими морально розвиненими і ментально зрілими народами відповідальність за здійснення цих очікувань справедливості й захисту людського життя і здоров'я, майна, свободи, честі і гідності, недоторканності і безпеки. Нищителі мають бути зліквідовані і, насамперед, засобами позбавлення їх можливостей нищення українців, що єдине призведе до початку гоєння роз'ятрених нинішньою російською війною проти України тисячолітніх ран, що водночас уможливило компенсацію заподіяної шкоди.

2. Повномасштабне російське вторгнення з метою повного винищення українців як нації в політичному, суспільному і духовно-культурному сенсах та як етносу в індивідуально-психофізичному вимірі зумовило нагальність належної відсічі ворогові та створення умов, які б не тільки зупинили нищення людей, їхнього житла і майна, але й унеможливили у майбутніх тисячоліттях цей московитсько-ординський геноцид українців. До однієї з важливих умов майбутньої безпеки належить матеріальне відшкодування росіянами заподіяної українцям та громадянам інших, прихильних до України держав, чий життєвий лад був змінений під впливом російської війни, як матеріальної, так і морально-психічної, шкоди. Тому відшкодування останньої є сьогодні актуальним завданням задля попередження російської агресії в майбутньому. Інакше кажучи, треба забезпечити справедливе відшкодування для нинішнього і майбутніх поколінь українців та інших народів, яким росіянами було заподіяно шкоду, за рахунок РФ у її нинішньому стані, у формах її прийдешніх метаморфоз, включаючи поділ на окремі державо-подібні утворення чи об'єднання в міждержавні альянси, та особливо – за кошт індивідуальної відповідальності кожного росіянина.

3. Обов'язком справедливості є створення прецеденту пропорційно відплатного вирі-

шення питання про наслідки розв'язаної війни, яке не може обмежуватись лише нинішнім поколінням росіян, тому що вчинення будь-якого геноциду спричиняє депопуляцію українського народу. А це означає, що наш народ повинен мати можливість відновлювати заподіяні йому втрати за кошт наступних кількох поколінь винної сторони, стільки потрібно для відродження попередньої чисельності знищеного населення та повного відшкодування заподіяної йому морально-психічної шкоди. Одночасно це має послужити прикладом того, що кожна нація, незалежно від того, чи позиціонує вона себе політичною або ж етнічною, вже на етапі зазіхання на будь-яку форму військової агресії її держави відносно інших народів, нестиме персональну, а не тільки політичну відповідальність, і не лише в нинішньому, але і в майбутніх поколіннях.

4. Прецедент багатопокілінного відшкодування росіянами заподіяної шкоди іншому, щонайперше українському, народові, стане одним з політично-психологічних запобіжників виникнення наміру розв'язання майбутніх воєн так само, як до цього часу уявлення про наслідки ядерної війни на прикладі Хіросіми і Нагасакі поки що утримують від застосування людством ядерної зброї. Київська пам'ятка давньоукраїнської юридичної думки початку XI століття «Правда Руська», чия чинність поширювалась на Новгородську землю та інші князівства, не має прототипу, що свідчить про особисту правову волю, її незалежність в утвердженні власного права на життя, а отже життєздатність давніх українців має бути відроджена нині. Важливою складовою цієї життєздатності належить усталена у правовій свідомості давніх українців оцінка розмірів моральної (немайнової) шкоди, як таких, що вдвічі перевищують матеріальні збитки, і це потрібно враховувати у майбутньому. До того ж мораль етимологічно позначає те, що заперло і є непорушним, а тому моральна шкода має моральне, себто усталене, випробуване і виправдане багатьма поколіннями справедливців³ співвідношення у визначенні доконечного розміру відшкодування.

5. Масштабні винищення українців протягом XX і попередніх століть спричиняють страждання кожної моральної людини, і саме це спонукає народи світу, їх держави і парла-

³ Справедливець – справедлива людина, назва якої створена нами для позначення одним словом, яке вводить до мовного обігу вперше в журналі «Психологія і суспільство» (примітка С. Болтвіця).

менти визнавати Голодомор українців через багато десятиліть. Попередження нинішніх і майбутніх моральних мук полягає у запровадженні механізмів компенсації заподіяної шкоди в її матеріальному, тобто грошовому, еквіваленті, що, в поєднанні з кримінальним покаранням воєнних злочинців, являє собою відшкодування, яке може певною мірою відновити довіру постраждалих до справедливості як до основної моральної категорії виживання людства і до переконання в тому, що вірогідність повторення цих тортур і мордувань зменшується, хоча й не зникає цілком, як засвідчують наслідки виконання вироків Нюрнберзького трибуналу.

6. Основою відшкодувань має бути власна незалежна національна оцінка їх справедливого розміру з урахуванням усіх видів заподіяної шкоди, зокрема й біди моральної. Засадовою методологією психології є ненастанність, безперервність розвитку психічного, який ніколи не зупиняється, поки триває життя. Виходячи з цього, психологічній оцінці підлягає як попередній, так і весь наступний період життєвого функціонування людини. Відтак і період до настання змін, заподіяних моральною шкодою, й наступний за ним має розвиткову проєкцію на перебіг подальшого життя. Тому здійснення психологічних експертиз повинно охоплювати ймовірнісні наслідки заподіяної шкоди в онтогенезі, а отже й прогнозу оцінку ціложиттєвого функціонування постраждалої особи, що часто нею не усвідомлюється. У випадку визначення розміру моральної шкоди, заподіяної російським геноцидом українців, *категорія моральної шкоди* стосується збитків і страждань, заподіяних усій українській нації і кожному співвітчизнику зокрема. Гроші, утримані з російської федерації та її суб'єктів вичерпують як спроможність росіян воювати, так і буденну трагічність і безнадійне положення української людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. *Законодавство України*. Верховна Рада України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Фурман А.В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльності, методологування. *Методологія і психологія гуманітарного пізнання*. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. С. 6-235.
3. Трофимчук М., Трофимчук О. Латинсько-український

словник. Львів: Інститут неолатиністики Львівської богословської академії, 2001. 694 с.

4. Яременко В. Правда Руська. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Київ: Вид. «Дніпро», 2001. Том 1. С. 173-185.

5. Гірак Г., Чепа М.-Л. Мораль теж піддається об'раханкам. Як психологи допомагають судочинству. *Влада. Політика*. 2001. 16-22 березня. С. 23.

6. Попович М.В., Макаренко Д.С. Вернадський Володимир Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-33604>

7. Сприяння здійсненню правового захисту і забезпечення відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України. *Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея*. 2022. 7 листопада (A/ES-11/L.6) <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/679/12/PDF/N2267912.pdf?OpenElement>

8. Томас П.Л., Сімонова Л. Оцінка збитків від війни для фінансової компенсації. *Вокс Україна (VoxUkraine)*. 2023. 18 квітня. <https://voxukraine.org/otsinka-zbytktiv-vid-vijny-dlya-finansovoyi-kompensatsiyi>

9. Голубець М.А. Кілька постулатів академіка В.І. Вернадського як заповіт всесвітньому людству на ХХІ століття (з погляду еколога). *Грані науки. Вісн. НАН України*. 2012. № 10. С. 12-25.

10. Ремарк Е.М. На Західному фронті без змін. Твори в 2-х томах. Т. 1. Передмова: Дмитро Затонський; пер. з нім: Катерини Гловацької. Київ: Дніпро, 1986. 573 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Remark_Erikh/Na_zakhidnomu_fronti_bez_zmin/

11. Болтівець С.І. Ксеноманія у шатах ксенофобії: залякування заради чужинського панування. *Психологія і суспільство*. 2023. №1. С. 26 – 35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.026>

12. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. N 31. Ст.429. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

13. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

14. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

15. Boltivets S, et al. Obsessive-Compulsive Disorders of waiting for Death as a Result of Military Genocide of the Ukrainian Population. *Ment Health Hum Resilience Int J* 2022, 6(1). DOI:<https://doi.org/10.23880/mhrij-16000173>

16. Tyrer, P, Tyrer, H, Yang, M. Premature mortality of people with personality disorder in the Nottingham Study of Neurotic Disorder. *Personality and Mental Health*, 2021a. 15: 32-39.

17. Болтівець С., Коженювські Л., Трач Р. Українські діти і молодь у прицілах російського геноциду. *Державна сімейна та молодіжна політика: законодавство, методи та практики*. 2022. № 2 (2). С. 31-32.

18. Болтівець С., Свистович Р. Формула визначення розміру психічної (моральної) шкоди в судово-психологічній експертизі. *Слово Національної школи суддів України*. 2017. №3 (20). С. 82-105.

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy. [Constitution of Ukraine]. *Zakonodavstvo Ukrainy*, Verkhovna Rada Ukrainy [Legislation of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. Furman A.V. (2019). Metodolohiia paradygmalnykh doslidzhen u sotsiohumanitarnykh naukakh. [Methodology of paradigmatic research in social and humanitarian sciences]. *Metodolohiia i psykhologhiia humanitarnoho piznannia*. Do 25-richchia naukovi shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monohrafiia. [Methodology and psychology of humanitarian knowledge. To the 25th anniversary of the scientific school of professor A.V. Furman: collective monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
3. Trofymchuk M., Trofymchuk O. (2001). Latynsko-ukrainskyi slovnyk [Latin-Ukrainian dictionary]. Lviv: Instytut neolatinistyky Lvivskoi bohoslavskoi akademii [in Ukrainian].
4. Yaremenko V. (2001). Pravda Ruska. [Russian truth]. *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [A thousand years of Ukrainian social and political thought]. In 9 volumes. Kyiv: Vydavnytstvo Dnipro, Vol. 1 [in Ukrainian].
5. Hirak H., Chepa M.-L. (2001). Moral tezh piddaetsia obrakhunkam. Yak psykhology dopomahaiut sudochynstvu [Morality is also subject to calculations. How psychologists help the judiciary]. *Vlada. Polityka* [Power: Policy]. March 16-22 [in Ukrainian].
6. M.V. Popovych M.V., Makarenko D.Ye. (2017). Vernadskyi Volodymyr Ivanovych [Volodymyr Ivanovich Vernadskyi]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. [Electronic resource] / Ed.: I.M. Dzyuba, A.I. Zhukovsky, M.G. Zheleznyak [and others]; National Academy of Sciences of Ukraine, National Academy of Sciences. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://esu.com.ua/article-33604> [in Ukrainian].
7. Spryiannia zdiisnenniu pravovoho zakhystu i zabezpechennia vidshkoduvannia zbytkiv u zviazku z ahresiieiu proty Ukrainy [Facilitation of legal protection and provision of compensation for damages in connection with aggression against Ukraine]. Orhanizatsiia *Obiednanykh Natsii. Heneralna Asambleia* [United Nations. General Assembly]. November 7 (A/ES-11/L.6). <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LETD/N22/679/12/PDF/N2267912.pdf?OpenElement> [in Ukrainian].
8. Tomas P., L. Simonova L. (2023). Otsinka zbytkiv vid viiny dlia finansovoi kompensatsii [War Damage Assessment for Financial Compensation]. *VoxUkraine*. April 18. . <https://voxukraine.org/otsinka-zbytkiv-vid-vijny-dlya-finansovoi-kompensatsii> [in Ukrainian].
9. Holubets M.A. (2012). Kilka postulativ akademika V.I. Vernadskoho yak zapovit vsesvitnomu liudstvu na KhKhI stolittia (z pohliadu ekoloha). *Hrani nauky. Visn. NAN Ukrainy* [Faces of science. Visn. NAS of Ukraine]. №10 [in Ukrainian].
10. Remark E.M. (1986). Na Zakhidnomu fronti bez zmin [No changes on the Western Front]. *Tvory v 2-kh tomakh*. T. 1. Peredmova: Dmytro Zatonskyi. Pereklad z nimetskoj: Kateryna Hlovatska [Works in 2 volumes. Vol. 1. Foreword: Dmytro Zatonskyi. Translated from German: Kateryna Glowatska]. Kyiv: "Dnipro". https://chtyvo.org.ua/authors/Remark_Erikh/Na_zakhidnomu_fronti_bez_zmin/ [in Ukrainian].
11. Boltivets S.I. (2023). Ksenomania u shatakh ksenofobii: zaliakuvannia zarady chuzhynskoho panuvannia [Xenomania in the guise of xenophobia: intimidation for the sake of foreign domination]. *Psykhologhiia i suspilstvo* [Psychology and society]. №1. DOI: 10.35774/pis2023.01.026 [in Ukrainian].
12. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet [Ukraine Declaration on State Sovereignty of Ukraine] (1990). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR* [Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR] N 31. Ст.429. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [in Ukrainian].
13. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine] (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. № 40-44. Ст. 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
14. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (1996). *Vidomost Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. № 30. Ст. 141. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
15. Boltivets S, et al. (2022). Obsessive-Compulsive Disorders of waiting for Death as a Result of Military Genocide of he Ukrainian Population. *Ment Health Hum Resilience Int J* 6 (1). DOI: 10.23880/mhrij-16000173 [English].
16. Tyrer, P, Tyrer, H, Yang, M (2021a) Premature mortality of people with personality disorder in the Nottingham Study of Neurotic Disorder. *Personality and Mental Health*, 15: 32-39 [English].
17. Boltivets S., Kozhenovskii L., Trach R. (2022). Ukrainski dity i molod u prytylakh rosiiskoho genotsydu [Ukrainian children and youth in the sights of the Russian genocide]. *Derzhavna simeina ta molodizhna polityka: zakonodavstvo, metody ta praktyky* [State family and youth policy: legislation, methods and practices]. № 2 (2). С. 31-32 [in Ukrainian].
18. Boltivets S., Svystovych R. (2017). Formula vyznachennia rozmiru psykhichnoi (moralnoi) shkody v sudovo-psykholohichnii ekspertyzi [The formula for determining the amount of mental (moral) damage in forensic psychological examination]. *Slovo Natsionalnoi shkoly sudiv Ukrainy*: No.3 (20). P. 82-105. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович.**Завдана війною моральна шкода особистості та її психологічна експертиза.**

У статті розкрито тенденції розвитку психологічного знання в сучасному світі, включаючи Україну, та сподівання покласти край систематичному знищенню українського народу протягом більшості періодів відомої нам історії, що покладає на нинішнє і майбутні покоління українців спільно з іншими морально розвиненими та відвічальними народами відповідальність за здійснення цих очікувань справедливості й захисту людського життя і здоров'я, майна, свободи, честі і гідності, недоторканності і безпеки. Обґрунтовано експертно-психологічні засоби позбавлення російських агресорів можливостей нищення українців тією мірою, якою можлива справедлива компенсація заподіяної шкоди, оскільки однією з цих важливих умов майбутньої безпеки є матеріальне відшкодування московитами заподіяної українцям та громадянам інших, прихильних до України держав, чий життєвий лад був змінений під впливом російської війни, причому як матеріальної, так і морально-психічної шкоди. Відзначено, що повномасштабне російське відшкодування останньої ще не було поставлено за мету ґрунтового осмислення, досягнення якої багата в чому унеможливить російську агресію в майбутньому. Наголошено на обов'язку справедливості, яким є створення прецеденту пропорційно відплатного вирішення питання про наслідки розв'язування війни, яке не може обмежуватись лише нинішнім поколінням росіян, оскільки вчинення будь-якого геноциду спричиняє деполітизацію відповідного, в даному випадку українського, народу. Спрогнозовано, що прецедент багатопокілісного відшкодування росіянами заподіяної шкоди українському народові стане одним з політично-психологічних запобіжників виникнення наміру розв'язання майбутніх воєн так само, як до цього часу уявлення про наслідки ядерної війни на прикладі Хіросіми і Нагасаки

поки що утримує від застосування людством ядерної зброї. Наведено зміст київської пам'ятки давньоукраїнської юридичної думки початку XI століття «Правда Руська», чия чинність поширювалась на Новгородську землю та інші князівства, що не має прототипу, і цим свідчить про власну правову волю, її незалежність в утвердженні права на життя. Аргументовано положення про те, що попередження нинішніх і майбутніх моральних страждань полягає у запровадженні механізмів компенсації заподіяної шкоди у її матеріальному, тобто грошовому еквіваленті, що, звично у поєднанні з кримінальним покаранням воєнних злочинців, являє собою відшкодування, що може певною мірою відновити довіру постраждалих до справедливості як до основної моральної категорії виживання людства і до переконання в тому, що вірогідність повторення страждань значно зменшилась, якщо не зникла цілком, як це вже сталося за наслідками виконання вироку Нюрнберзького трибуналу. Розкрито спрямованість здійснення психологічних експертиз, кожна з яких має охоплювати ймовірнісні наслідки заподіяної шкоди в онтогенезі, а отже проєктивну оцінку ціложиттєвого функціонування постраждалої особи, що нею може цілковито не усвідомлюватись. У випадку визначення розміру моральної шкоди, заподіяної російським геноцидом українцям, категорія моральної шкоди стосується збитків і страждань, заподіяних усій українській нації втратою майбутнього найкращих її доньок і синів, серед яких – генії і таланти її майбутнього духовно-інтелектуального розвитку. Визначено цільове значення грошей, утриманих з російської федерації, із її суб'єктів, передовсім із російських злочинців, яке полягає, з одного боку, у вичерпуванні прийдешніх можливостей росіян іти в Україну вбивати та грабувати українців, з іншого – в допомозі особам, які постраждали, тим, що задіюється компенсаційний інструмент оволодіння ними змінюваними життєвими ситуаціями, що частково відновлюють їхню ковітальну рівновагу.

Ключові слова: психологічне знання, експертно-психологічні засоби, компенсація заподіяної шкоди, попередження російської агресії, обов'язок справедливості, прецедент базатпоколінняного відшкодування, проєктивна оцінка, ціложиттєве функціонування, розмір моральної шкоди, російський геноцид українців, компенсаційний інструмент, змінювані життєві ситуації.

ANNOTATION

Sergii BOLTIVETS.

The moral damage of the personality caused by the war and its psychological examination.

The article reveals the trends in the development of psychological knowledge in the modern world, including Ukraine, and hopes to put an end to the systematic destruction of the Ukrainian people during most periods of history known to us, which puts the responsibility of fulfilling these expectations of justice on the current and future generations of Ukrainians together with other morally developed and responsible peoples and protection of human life and health, property, freedom, honor and dignity, integrity and security. The expert-psychological means of depriving the Russian aggressors of the opportunity to destroy Ukrainians to the extent that it is possible to compensate for the damage caused are substantiated, since one of these important conditions for future security is material compensation by the Russians for the damage caused to Ukrainians and citizens of other states sympathetic to Ukraine, whose way of life was

changed under the influence of the Russian war, both material and moral, and therefore mental damage. It was noted that full-scale Russian compensation for the damage caused, in particular moral, and therefore mental, has not yet been set as a goal, the achievement of which is one of the most important means of preventing Russian aggression in the future. Emphasis is placed on the duty of justice, which is to create a precedent for proportionally retaliatory resolution of the issue of the consequences of the war, which cannot be limited only to the current generation of Russians, since the commission of any genocide causes the depopulation of the relevant, in this case, Ukrainian people. It is predicted that the precedent of multi-generational compensation by the Russians for the damage caused to another nation, in our case – Ukrainian, will become one of the political and psychological safeguards for the emergence of the intention to start future wars, just as until now the idea of the consequences of a nuclear war on the example of Hiroshima and Nagasaki has so far deterring the use of nuclear weapons. The contents of the Kyiv monument of ancient Ukrainian legal thought of the beginning of the 11th century “Pravda Ruska”, whose validity extended to the land of Novgorod and other principalities, which has no prototype and thus testifies to its own legal will, its independence in asserting the right to life, are given. The provision that the prevention of current and future moral suffering consists in the introduction of mechanisms to compensate for the damage in its material, i.e. monetary equivalent, which, in combination with the criminal punishment of war criminals, constitutes compensation that can to some extent restore the trust of the victims in justice is substantiated. as the basic moral category of humanity’s survival and the conviction that the likelihood of the repetition of suffering has been greatly reduced, if not completely disappeared, as it already happened following the execution of the judgments of the Nuremberg Tribunal. The orientation of the implementation of psychological examinations, which should cover the probable consequences of the damage caused in the ontogeny, and therefore a projective assessment of the lifelong functioning of the affected person, which may be completely unaware of it, is revealed. In the case of determining the amount of moral damage caused by the Russian genocide of Ukrainians, the category of moral damage refers to the damage and suffering caused to the entire Ukrainian nation by the loss of the future of its best daughters and sons, among whom are the geniuses and talents of its future spiritual and intellectual development. The target value of money withheld from the Russian Federation, its subjects or Russian criminals has been determined, which consists on the one hand in exhausting the future opportunities of Russians to go to Ukraine to kill and rob Ukrainians, and on the other hand, for the victims, it is a compensatory instrument of possession life situations changed by them, for which they can be exhaustive or at least partially effective within the limits of what is possible.

Key words: psychological knowledge, expert-psychological means, compensation for harm caused, prevention of Russian aggression, duty of justice, precedent of multigenerational compensation, objective assessment, lifelong functioning, amount of moral damage, Russian genocide of Ukrainians, compensatory tool, changing life situations.

Рецензенти:

**д. психол. н., с.н.с. Олександр КОЛЕСНИЧЕНКО,
д. психол. н., проф. Юрій МАКСИМЕНКО.**

Надійшла до редакції 05.09.2023.

Підписана до друку 19.09.2023.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Завдана війною моральна шкода особистості та її психологічна експертиза. Психологія і суспільство. 2023. №2. С. 169-181. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.169>